रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानाम् । यथा महानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्य्या-परेणोदकेन व्यामिश्रः सर्व्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥) युद्धम् । इति विश्वः । नाराचः । इति भूरिप्रयोगः ॥

प्रसरणं, क्ली, (प्र+सृ+भावे ल्युट् ।) सैन्यानां सर्वतो व्याप्तिः । तत्पर्य्यायः । आसारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९६ ॥ प्रसरणी ३ प्रसरणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामाश्रमः ॥ सैन्यानां तृणकाष्ठादिहेतवे इतस्ततो गमनम् इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् । यथा, मृच्छकटिके । ३ अङ्के ।

'मार्ज्जारः क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो गृहालुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्य्यतुलने श्वा सर्पणे पन्नगः॥"

अभ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५।१।२९।

"वर्हिष्यत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-यौषिण्यव्रीड़ाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिरिति ॥")

प्रसरणी, स्त्री, (प्र+सृ+"अर्त्तिसृधृत्यनिः ।" इति अनिः । कृदिकादिति वा ङीष् ।) प्रसरणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।२।८।९६।

प्रसर्पणं, क्ली, (प्र+सृप्+ल्युट् ।) गमनम् । प्रसरणम् । प्रपूर्व्वसृपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (यथा महाभारते । ३ । १२९ । ६ ।

"प्रसर्पणं महीपाल! रौप्यायाममितौजसः ।"

गतिसाधने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १०।६०।७

"इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥"

वर्त्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम् ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवः, पुं, (प्र+सू+"ऋदोरप् ।)" ३।३।५७। इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तत्पर्य्यायः । प्रसूतिः२ इत्यमरः । ३।२।१० ॥ यथा, रघुः । ३।१२ ।

"पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥"

गर्भग्रहणम् यथा, मनुः । ९ । ७० ।

"यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ ॥")

उत्पादः । (जन्म । यथा, रघुः । १ । २२ ।

"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥"

"सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इव ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अपत्यम् । (यथा, रघुः । ८ । ३० ।

"ऋषिदेवगणस्वधाभुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥"

फलम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । वे, ४२ ॥ (यथा, रघुः । ४ । २३ ॥

"प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥"

आज्ञा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१०।२१।

"मरुतां प्रसवेन जय ।" "हे धुर्य्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासनियमो यथा,—

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥*॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—

"पीतन्तु काञ्जिकं रुद्र ! क्वथितं शरपुङ्खया ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाट्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥"

इति गारुड़े १९६ अध्यायः ॥*॥

अपि च

"पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक् ।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाठायास्तु शिफा योनौ या नारी संप्रधारयेत्
उषः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥"

इति चक्रपाणिदत्तः ॥*॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—

"अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्॥"

सुखप्रसवचक्रं यथा—

"पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्ध्वक्रमेण हि ।
पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये मुनौ त्रयम्॥
नवमे सप्त दद्यात्तु बाणं पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्दिशि द्वौ षोड़शे श्रुतिः॥
एकादिना समं ज्ञेयमिच्छाङ्कार्द्धं त्रिकोणके।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥
दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु ।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम्॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शतम् ।
द्वासप्ततिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाध्वनि ॥
विषे विंशो धान्यकीटेष्वधाविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्त्तिताः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥

तस्य वैकृतं यथा,—

गर्ग उवाच ।

"अकालप्रसवा नार्य्यः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा ॥
अमानुषा अवण्डाश्च न जातव्यञ्जनास्तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत्॥
निर्व्वासयेत्तां नृपतिः स्वराष्ट्रात्
स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
किमिच्छकैर्ब्राह्मणतर्पणञ्च
लोके ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥"

इति मात्स्ये अद्भुतशान्तिस्त्रीप्रसवविकृतो नाम २०९ अध्यायः ॥*॥

प्रसवाद्भुतत्वं यथा,—

"एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताश्वा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः ॥"

तिस्र इति वक्तव्ये छान्दसत्वात् त्रय इत्युक्तम्। सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः ।

"भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्द्दिष्टं षड़्भिर्मासैर्न संशयः ॥*
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्व्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥"

व्याहृतिभिश्चायं होमः ।

"सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्॥"

अपि च ।

"सिंहराशौ गते सूर्य्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरी तथा ॥
तदानिष्टम्भवेत्किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकञ्चरेत्
अस्य वामेतिसूक्तेन तद्विष्णोरितिमन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीसूक्तेन ततः स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः॥"

इत्यद्भुतसागरे नारदः ॥

प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुष्पादिना कायति शोभते इति । कै+कः ।) पियालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (विवृतिविशेषोऽस्य पियालशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

प्रसवबन्धनं, क्ली, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं यत्र ।) वृन्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥

प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्य स्थलीव ।) माता । यथा, महानाटके ।

"इयमियं मयदानवनन्दिनी
त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ॥"

प्रसविता, [ऋ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र+सू+तृच् ।) पिता इति शब्दरत्नावली ॥ (अनुज्ञाकर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।७।६३।२

उद्वेति प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णवः सूर्य्यस्य ।"

"जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्म्मसु अनुज्ञाता ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र+सू+तृच्+ङीप् ।) जनयित्री । (यथा, महाभारते । १२ । २६३ । ८ ॥